

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 28/2 (Aralık / December 2023), 1-15

Dini Bir Yapı Olarak Medrese ve Akademi

Madrasa and Academy as a Religious Institution

Mustafa AGÂH

*Prof. Dr. Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Professor, Bingöl University, Faculty of Islamic Sciences, Bingöl /Türkiye
magah@bingol.edu.tr ORCID: 0000-0002-4592-6160

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Ağustos/August 2023 Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Aralık/December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2023 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as

Agâh, Mustafa. "Dini Bir Yapı Olarak Medrese ve Akademi". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 1-15.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1345816

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Agâh).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Madrasa and Academy as a Religious Institution

Abstract: Madrasas and academies can be defined as educational institutions known as schools that were established for different purposes in different periods. Madrasas are non-formal educational institutions where Islamic religious knowledge is taught. Madrasas, which hold an important place in Islamic civilization, are generally built in connection with mosques or prayer rooms. Education in madrasas is provided in areas related to the Islamic religion, such as fiqh (Islamic jurisprudence), hadith (sayings and actions of the Prophet Muhammad), tafsir (interpretation of the Quran), and kalam (Islamic theology). The duration of education in madrasas varies between 5-10 years on average and is generally aimed at male students. Since the sciences that madrasas want to teach are Islamic sciences, the language used in education is Arabic.

On the other hand, theology academies are institutions recognized by the state in an official manner and cover various subjects. These include the interpretation of religious texts, philosophical and theological analysis of religions, the history of religions and their effects on society, the study of religious rituals and practices, and the social and political impact of religious thoughts. In addition, today's theological academic studies have a broader perspective. They describe the relationship between religion and society, religious freedoms, gender and religion, and contemporary interpretations. In fact, theological academic studies embrace an interdisciplinary approach to understand both the content of religion and the social and cultural effects of religion.

These studies are concluded in the form of academic publications, articles, and books. In addition, theology academics participate in conferences, seminars, and discussions to specialize in their fields and share their research. Nowadays, theological academic studies aim to contribute to the development of religious knowledge and understanding, as well as to understand the effects of religion on society as a multidisciplinary discipline. It enables people to understand the diversity of religions and religious thoughts and to examine them in a deeper way.

Currently, madrasas and academies continue to exist in different forms. Madrasas mostly operate as religious education institutions in Islamic countries, while academies bear the name of contemporary universities known as higher education institutions. Universities representing the academy offer undergraduate, postgraduate, and doctoral education in various fields of science. Academies are also used as institutions where scientific research is carried out and scientific meetings are organized.

The main reason for comparing madrasas and theology institutions is the positive contributions they can make to each other's methodologies and academic aspects. At the same time, the goal is to understand and live Islam religion in a healthy way. Islam encourages people to engage in knowledge and exploration in every area. The teaching and education understanding of Islam encourages every Muslim to progress in the path of knowledge and expects knowledge to be combined with belief. It aims to enable individuals to understand the purpose of creation, acquire the necessary knowledge for both earthly and afterlife, and be useful to society by putting them into practice.

In this context, it is possible to base the teaching and education understanding of Islam on verses found in the Qur'an and hadiths and the words and practices of Prophet Muhammad. The diversity and breadth of Islamic sciences can be understood from the fact that Muslims have worked and struggled on many topics that they have discovered and developed throughout history. Among the Islamic sciences, topics such as interpretation of the Quran, hadith, fiqh, ethics, kalam, Sufism, and history are included as main subjects. Individual and social education are important in the teaching and education understanding of Islam. Individual education includes every Muslim improving themselves and increasing their knowledge. This education method has been applied since the establishment of Daru'l-Erkam and Suffe during the development of Islam. According to Islam, every Muslim should constantly engage in knowledge and enhance their eternal knowledge.

Social education, on the other hand, should start with the process of teaching and conveying the fundamental principles of Islam to all members of society. In Islamic societies, there are education programs and institutions for children, young people, and adults. Examples of these educational activities are the traditional madrasa education, Quran courses, Islamic universities, and research centers. In Islamic societies, knowledge is not limited to a formal education process such as going to a madrasa or mosque. Since these educational institutions are for everyone, every Muslim can benefit from them. Therefore, it becomes inevitable to develop and equip the madrasa with new educational programs.

Keywords: Madrasa, education, Suffa, Daru'l-Erkam.

Dini Bir Yapı Olarak Medrese ve Akademi

Özet: Medrese ve akademi, eğitim kurumları olarak bilinen ve farklı dönemlerde farklı amaçlarla kurulan yapılar olarak tanımlanabilir. Medrese, gayri resmi olarak İslam dini bilgilerinin öğretildiği öğrenim-eğitim kurumlarıdır. İslam medeniyetinde önemli bir yer tutan medreseler, genellikle cami veya mescitlere bağlı olarak inşa edilmiştir. Medreselerde İslam diniyle ilgili konular, fıkıh, hadis, tefsir, kelam gibi alanlarda eğitim verilir. Medreselerde eğitim süresi, ortalama 5-10 yıl arasında değişir ve genellikle erkek öğrencilere yöneliktir. Medreselerin öğretmek istedikleri ilimlerin İslami ilimler olduğundan eğitimde kullandıkları dil de Arapçadır.

İlahiyat akademik çalışmaları ise devletin resmi bir şekilde tanıyıp eğitim-öğretimini devam ettirdiği kurum olup çeşitli konuları kapsar. Bunlar arasında dini metinlerin tefsiri, dinlerin felsefi ve teolojik analizi, dinlerin tarihçesi ve toplum üzerindeki etkileri, dini ritüeller ve pratiklerin incelenmesi, dini düşüncelerin toplumsal ve siyasi etkileri gibi alanlar yer alır. Bunun yanı sıra, günümüzde ilahiyat akademi çalışmaları daha da geniş bir perspektife sahiptir. Din ve toplum ilişkisi, dini özgürlükler, toplumsal cinsiyet ve dini, çağdaş yorumlarla anlatılmaktadır. Aslında ilahiyat akademik çalışmaları hem dini içeriği incelemekte hem de dinin toplumsal ve kültürel etkilerini anlamak için disiplinler arası bir yaklaşımı benimsemektedir.

Bu çalışmalar, akademik yayınlar, makaleler ve kitaplar şeklinde sonuçlandırılır. Ayrıca, ilahiyat akademisyenleri kendi alanlarında uzmanlaşmak ve araştırmalarını paylaşmak için konferanslara, seminerlere ve tartışmalara katılmaktadır. Günümüzde ilahiyat akademik çalışmaları, dini bilginin ve anlayışın gelişimine katkıda bulunmayı hedeflerken, dinin toplum üzerindeki etkilerini de anlamayı amaçlayan multidisipliner bir disiplindir. İnsanların dinleri ve dini düşüncelerin çeşitliliğini anlamalarına ve daha derin bir şekilde incelemelerine olanak tanır.

Günümüzde ise medrese ve akademiler farklı şekillerde varlıklarını sürdürmektedir. Medreseler, çoğunlukla İslam ülkelerindeki dini eğitim kurumları olarak faaliyet gösterirken, akademiler ise çağdaş üniversiteler olarak bilinen yükseköğretim kurumların adını taşımaktadır. Akademiyi temsil eden üniversiteler olup çeşitli bilim alanlarında lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri verilmektedir. Akademiler ayrıca, bilimsel araştırmaların yürütüldüğü ve bilimsel toplantıların düzenlendiği kurumlar olarak da kullanılmaktadır.

Medrese ve İlahiyat kurumlarının karşılaştırılmasının ana nedeni, bunların yakınlaşması ve birbirlerine olumlu olarak yapacakları metodoloji ve ilmi katkılardır. Aynı zamanda amaç İslam dinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve yaşanılmasıdır. Zira İslam dini, her türlü bilgiyi araştırma ve keşfetme yolunda insanların ilimle meşgul olmasını teşvik eder. İslam'ın öğretim ve eğitim anlayışı, her Müslümanın ilim yolunda ilerlemesini teşvik eder ve bilginin inançla birleşmesini öngörür. İnsanların yaratılış amacını anlamalarını, dünya ve ahiret hayatları için gerekli bilgiyi edinmelerini ve bunları pratiğe dökerek topluma faydalı olmalarını hedefler.

Bu meyanda İslam'ın öğretim ve eğitim anlayışı Kur'an'da ve Hz. Muhammed'in sözleri ve pratiğinde bulunan ayetler ve hadislerle temellendirmek mümkündür. İslam ilimlerinin çeşitliliği ve genişliği,

Müslümanların çalışıp didinerek keşfettiği ve geliştirdiği birçok konu üzerinde çalıştıkları tarihten anlaşılmaktadır. İslam ilimleri arasında tefsir, hadis, fıkıh, ahlak, kelam, tasavvuf ve tarih gibi ilimler ana konular şeklinde yer almaktadırlar. İslam'ın öğretim ve eğitim anlayışında bireysel ve toplumsal eğitim önemlidir. Bireysel eğitim, her Müslümanın kendini geliştirmesini ve ilmini arttırmasını içerir. Bu eğitim-öğretim yöntemi İslamiyet'in gelişinden beri Daru'l-Erkam b. Erkam ve Suffe'de uygulanarak gelmektedir. İslam'a göre her Müslüman, ebedi bilgi ile birikimini her geçen gün geliştirerek sürekli ilimle meşgul olmalıdır.

Toplumsal eğitim ise toplumun tüm fertlerine İslam'ın temel prensiplerini öğretme ve anlatma sürecinden başlayıp ifade edilmelidir. İslam toplumlarında çocuklar, gençler ve yetişkinler için eğitim programları ve kurumları bulunur. Bunlardan eskiden beri varlığını devam ettiren medrese eğitimi, Kur'an kursları, İslam üniversiteleri ve araştırma merkezleri gibi mekânlar bu eğitim faaliyetlerinin örnekleridir. İslam toplumlarında ilim, medreseye veya camiye gitmek gibi resmi bir eğitim süreciyle sınırlı değildir. Bu gibi eğitim mekânları hasbi oldukları için her Müslüman şahıs onlardan faydalana bilmektedir. Dolayısıyla medresenin geliştirilmesi ve yen bazı eğitim Programlarıyla donatılması kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, eğitim-öğretim, Suffe, Daru'l-Erkam.

Giriş

Dinlerin asıl hedefi, beşeriyetin istikametini yaratıcının istediği doğrultuda öğretmektir. İlk insan veya ilk mükellef olarak bilinen Hz. Âdem, Yüce Allah'ın ona bahşettiği öğretisi ile diğer iki canlı türü karşısında varlığının üstünlüğünü hissettirmiş ve onlara karşı girdiği imtihanı başarıyla kazanıp Allah katında ödül olarak cenneti hak etmiş ve diğer varlıkların da saygısını kazanmıştır.

Bütün peygamberlere tevdi edilen görevlerin başında ilim ve tebliğin yer aldığını ve bu istikamet çerçevesinde peygamberlik görevlerini sürdürdükleri kutsal kitaplardan anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'e gelen ilk vahyin ve öğretinin de اقرأ emri olduğunu bilmekteyiz. Bundan yola çıkarak yeryüzünde kurulan bütün medeniyetlerin temelinde vahiy öğretisinin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Zira şimdilerde dünya medeniyet havzası içerisinde yer alan bütün insan topluluklarının bir dini kökene sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere vahiy gelmeden önce Hz. Muhammed kendisinin peygamber olacağını bilmemekteydi. Zaten böyle bir çaba ve gayreti de yoktu. O, içinde bulunduğu toplumda iyi bir ahlaka sahip olup herkesin güvenini kazanan bir kimseydi. 40 yaşına gelene dek ne herhangi bir bilgiyi öğrenmiş ne de öğretmiştir. Mamafih o, Yüce Allah tarafından kırkıncıdan sonra yeni bir hayat serüvenine yönlendirilmiştir.

1. Medreselerin Tarihi Serüveni

Vahyin içerdiği anlam komplikasyonu, insanların Yüce Allah'ın emir ettiği doğrultuda dünya ve ahiretlerini imar etmesidir. Onlar da bunu tebliğ ümmetlerine çeşitli menheçler kullanarak farklı mekanlarda aktarmaya çalışmışlardır. Örneğin; Yahudiler havrada, Hristiyanlar kilisede Müslümanlar ise mescitte tedrisatlarını sürdürmüşlerdir. İlk dönemlerde Yahudi ve Hristiyanların dilleri İbranice olduğu için onlar, talim-terbiye için hazırlanan yerlere Midras¹ adını verirken, Müslümanlar ise eğitim için özel hazırlanan mekâna medrese adını vermişlerdir. Yahudi ve Hristiyanlarda asıl talim ve terbiye yerleri, Müslümanların bazı bölgelerde yaptıkları gibi, ibadet yerlerine bitişik bir şekilde inşa edilmekteydi. Bundan yola çıkarak Kur'an'daki peygamberlerin tamamı Ortadoğu ve çevresinde geldikleri için söz konusu peygamberlerin ümmetleri din öğretisi konusunda birbirlerinden genel olarak faydalanmışlardır. Zira yukarıda geçtiği üzere onlarda talim-terbiye yerine midras adı verilirken, Müslümanlarda medrese adı verilmiştir. Aynı zamanda onların dini tedrisatı ibadet hanelerinde veya onlara bitişik inşa edilen bazı yapılarda devam ederken, Müslümanların da mescit veya bitişik yapılan medreselerde yapılmaktadır.

¹ Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avud (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabi, 2001), 12/251.

Günümüzdeki şekliyle olmasa da medresenin ve medrese eğitiminin Hz. Peygamber döneminde Ashab-ı Suffa² denilen sahabeler ile başladığını söyleyebiliriz. Bunlar, caminin arakasında kalarak Hz. Peygamber'den Kur'an ve dini meseleleri öğrenirlerdi. Aynı zamanda burada hadis ezberi de yapmaktaydılar.³ Bu dönemde Mescid-i Nebevî, ilmi faaliyetlerin yürütüldüğünü bir medrese olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Peygamber döneminden başlayıp günümüze kadar medreseler hep camilere bitişik olmuştur. Medresede okuyan talebe bu mekânda hem eğitimini sürdürmüş hem de hocasının gözetiminde müezzinlik ve imamlık görevlerini uygulamalı bir şekilde yerine getirmekteydiler. Söz konusu öğrenciler, medreseden mezun olduktan sonra eğitildikleri konulara göre; müezzinlik, imamlık ve tedrisat görev yapmaya çalışıyorlardı.

Günümüzdeki anlam ve fonksiyonuyla ilk medresenin ne zaman kurulduğu ile alakalı kesin bir bilgi olmamakla birlikte tam teşekküllü medreselerin inşasına Abbasî halifesi Me'mun (h.218) döneminde başladığı söylenmektedir.⁴ Kimi kaynaklara göre ilk medrese, fakih ve muhaddis Ebu Bekir Ahmet b. İshak es-Sibğî tarafından 342/954'te Nişabur'da inşa edilmiştir.⁵ Daha sonra 459/1067 yılında nizami bir şekilde işleyen medreseler kurulmuştur.⁶ Bu dönem İslami eğitim tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Zira o dönemlerde İslam aleminde çok farklı inanç ve mezhep frekansları oluşmuş ve büyük bir fitneye sebebiyet vermişlerdir. Bâtıniye, İsmailiye ve benzeri Şii mezheplerin orta doğuda çok yoğun propagandası altında kaldığından onlara karşı ilmi bir mücadelenin olması kaçınılmazdı.⁷ Dolayısıyla bu meyanda dini hassasiyete sahip olan Selçuklu veziri, Nizamülmülk'ün Irak, Suriye ve İran bölgelerinde yapmak istediği medreseler manzumesinin en önemlisi, Bağdat'ta inşa edildi. Devlet tarafından maddi-manevi olarak desteklenen ve saray tarafından himaye edilen Nizamiye Medreseleri gerek teşkilat gerekse eğitim ve öğretim bakımından çok üstün bir konumda yer almışlardır.⁸ Söz konusu medreselerde yetişen alimlerin İslam alemine ilmi, yoğun bir şekilde yaymaya başladılar ve Sünni bir din anlayışını hâkim etmeye çalıştılar.

Selçuklular döneminde sultanlar bir şehri fethettiklerinde ilk olarak orada cami, medrese ve zaviye inşa etmişlerdir. Konya, İstanbul, Tokat, Kayseri, Diyarbakır, Mardin, Gaziantep ve Şanlıurfa başta olmak üzere bugün Türkiye'nin farklı illerinde pek çok medreseyi Selçuklular kurmuştur.⁹ Selçuklular ile başlayan kurumsallaşma süreci Osmanlılar ile zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde bilim tarihine yön veren pek çok âlim bu kurumlardan yetişerek medeniyete önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰ Osmanlı döneminden başlayarak genellikle Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşadığı coğrafyada faaliyet gösteren ve özellikle Türkiye, Suriye, Irak ve İran hudutları arasında dağılan şark medreseleri, cumhuriyet öncesi dönemde de hemen hemen aynı çizgide çalışmalarını sürdürmüştür.¹¹ Ancak söz konusu bölgede şimdilerde olduğu gibi, eskiden de medreseler, resmi bir statüye sahip olmamışlardır. Dolayısıyla devletler nezdinde kabule şayan olmamış ve eğitimleri hasbîlik üzerinde devam edegelmiştir.

Ancak cumhuriyet sonrası döneme gelindiğinde özellikle Türkiye'de medreseler, devletin desteğini alamadığı için gittikçe önemini yitirmiştir. 1950'li yıllar sonrasında imam-hatip okullarının açılması ve

² Mescid-i Nebevî'nin arka tarafında yer alan bölümde eğitim gören sahabilere Ashab-ı Suffa denilmekteydi. Bu sahabilerin ibatesi burada devam ederken, iaşeleri ise sahabe tarafından birer ikişer kişiye yemek verilerek idame ettiriliyordu.

³ Muhammed es-Süyânî, *es-Sahih min Ahadisi's-Sireti'n-Nebeviyye* (Riyad: Medâru'l-Vatan, 2011), 193.

⁴ Nahide Bozkurt, "Memun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/101-104.

⁵ Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed el-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed (Kahire: Dâru Hecc, h. 1413), 4/314.

⁶ Abdulhadî Muhammed Rıdâ el-Mahbûbe, *Nizâmu'l-Mulk* (Kahire: ed-Daru'l-Mısıriyetu'l-Libnâniyye, 1999), 364-366.

⁷ el-Mahbûbe, *Nizâmu'l-Mulk*, 353-354.

⁸ el-Mahbûbe, *Nizâmu'l-Mulk*, 355.

⁹ Mehmet Taha Baran, "Din Eğitiminde Şark Medreselerinin Dünü Bugünü ve Yarını", *Cami Merkezli Hayat: YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul: Yunus Emre Camii Külliyesi Eğitim ve Kültür Derneği, 2013) 262.

¹⁰ Ahmet Aktaş, "Şark Medreselerindeki İşlev Kaybının Nedenleri Üzerine Bir Alan Araştırması", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 75.

¹¹ Baran, "Din Eğitiminde Şark Medreselerinin Dünü Bugünü ve Yarını", 262.

1970'ten sonra da Doğu bölgelerinde bu okulların yaygınlık kazanması ve devletin sadece bu okullardan mezun olanlara iş imkânı sağlaması ve medreselerin daha önce var olan iş imkânını da kaybetmesiyle çok az sayıda medrese kaldı. Fonksiyonlarını kaybeden medreseler, sadece hasbîlik üzerine yoğunlaşanlar devam edebildiler.

Medreselerin Doğu Ana Dolu ve Güney Doğu bölgelerinin sosyal yapılanmasında ve dini bilincin kazandırılmasında en büyük rolü oynamıştır. Bu yüzden bölgede çok büyük önem arz eden medreseler, toplum ve devlet tarafından sahip çıkılması ve hak ettiği önemin verilmesi, bölgenin dini eğitim-öğretiminin devam etmesini sağlayacaktır. Yukarıda tarihi süreç içerisinde medreselerin gelişiminden söz ettikten sonra şimdi asıl konuya giriş yapmak istiyoruz.

Hz. Muhammed'e ilahi emirler doğrultusunda yeni bir öğreti ve hayat şekli öğretildikten sonra O, bu yeni öğretiyi çevresiyle paylaşmış, talim- terbiye yoluyla toplumunu ahlaki değerler çerçevesinde eğitmeye çalışmıştır. Bu talim ve terbiye serüveninin temeli, aslında iyi niyete, manevi hedeflere bezenmeye ve yüce Allah'ın rızasını kazanmaya dayanmıştır. Söz konusu bu eğitim şekli, İslam tarihi boyunca devam edegelmiştir. Bu eğitim yöntemi her talim ve terbiyede olduğu gibi; öğretici, öğrenci, öğretilen materyaller ve mekân gibi ana unsurlar barındırmaktadır. Şimdi bu unsurlara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Öğreticinin, her meslek ve ihtisasta olduğu üzere; yeterli bilgi ve becerilere sahip olması, mesleğin gerektirdiği şekilde halis bir niyet taşıması gerekmektedir. Aksi takdirde öğrettiği bilgidен ne kendisinin ne de başkasının bir fayda görmesi mümkün değildir. Bu bağlamda öğreticinin iki hedefi olmalıdır. Bunları şöyle çok öz bir şekilde zikredebiliriz:

a- Milleti veya devleti adına bazı elemanlar yetiştirip insanlara hizmet etmek için onları gerekli bilgi ve beceriyle donatmak,

b- Yaptığı talim ve terbiyenin Allah nezdinde kendisine yarar getireceğine inanarak bütün içtenlik, azim ve sebatla hizmet etmeye devam etmek,

Öğretici bu iki hedefe odaklanıp gereğini yerine getirirse hizmetinde başarılı olacak, toplumun dünyasını ve ahiretini imar etmede büyük katkı sağlayacaktır.

Öğrenciyi, ailesi veya hocası tarafından asıl amacının çok köklü bir şekilde okuması olduğuna inandırmaktır. Öğrenci de hocası gibi özetle şu iki hususa dikkat etmelidir:

a- İlimi ile dünyasına, milletine ve İslam ümmetine fayda sağlamayı amaçlamalı, gece-gündüz bu doğrultuda ilim tahsil etmelidir.

b- Öğrenci, yaptığı tahsilin dünyada kendisine yarar getireceği gibi, ahirette de ona yüce dereceler kazandıracağı inancında olmalıdır.

Öğreti Materyalleri; Medrese eğitiminde öğreti araçlarının (kitap, defter vs...) temin edilmesinde her zaman sıkıntılar yaşanmıştır. Ancak her şeye rağmen okuma aşkı bulunan talebe, bunun etkilerini en aza indirmeye çalışmış, öğrenciler dönüşümlü olarak tek bir kitaptan okumaya gayret etmişlerdir. Örneğin; Norşin medresesinde bazen bir kaç öğrencinin günlük ders için bir kitabı sırayla okudukları rivayet edilmiştir.¹² Bu da o dönemde öğretim materyallerinin kıtlığına işaret etmektedir. Tüm bu eksikliklere ve imkansızlıklara rağmen hem talebe hem de müderris üstün çabalar sergileyerek ilim öğrenme yolunda var olan geleneği sürdürmüşlerdir.

Mekân; Talim ve terbiyede mekân, büyük bir öneme sahiptir. Bilindiği üzere "medrese" Arapça bir kelime olup ismi mekân sigası şeklinde ortaya çıkarak talim ve terbiyenin yapıldığı müesseseye isim olmuştur. İslamiyet'in ilk yıllarında eğitim-öğretim faaliyetleri Mekke'de Daru'l-Erkam b. Ebî Erkam'ın evinde, Medine'de ise Suffe olarak bilinen Medine camisinin arkasında yürütülmüştür. Daha sonraki yıllarda öğrenim-öğretim mekânlar gelişim göstererek bugünkü halini almış ve tam teşekküllü bir yapıya bürünmüşlerdir.

¹² Hüsnî (GEÇER), Kişisel Görüşme, 16-08- 2021.

Yukarıda saydığımız bu dört kavramın ilk ikisinin olmazsa olmaz olduklarını diğer ikisinin varlıklarının gerekliliği ise göreceli olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz. Peygamber farklı zaman ve mekânlarda imkânı ölçüsünde gelen vahyi etrafındakilere anlatmış, sonraki dönemlerde sahabeler de aynı metot ve yöntemi devam ettirmişlerdir. Bu metotta dikkati çeken gerçek, Peygamber ve sahabenin evlerde, yollarda bazen de belirlenmiş bazı mekânlarda talim ve terbiyeyi sürdürdükleridir.

2.Tarihte İlk Talim-Terbiye ve Mekânı

İslam dininin gelişinden önce Arap Yarımadasında okuma yazmanın belli bir düzeyde var olduğu ve bazı kesimlerde tedrisatının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ketatîb adı altında hazırlanan müesseselerin, öğretim faaliyetleri üstlenmiş ve cahiliye toplumunda çok yaygın olmasa da ihtiyaçlarını giderecek kadar okuma-yazma öğretme için tahsis edilmiş bazı mekanlardı.¹³ Onların ihtiyaçları, ticari ve sosyal işlerinde okuma-yazmaya ihtiyaçları olduğundan yaygın olmasa da okuma-yazmayı bilen köleler ve daha önce bu konuda bilgisi olan bazı insanlardan okuma-yazmayı öğrenmeye çalışıyorlardı. Zira vahiy geldiği sırada Mekke’de Müslüman olan bazı sahabeler, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından katiplik görevini yapmaya emredildikleri bilinen bir gerçektir.¹⁴

Cahiliye döneminde öğretim için tahsis edilen mekanlarda sadece okuma-yazma öğretilirken, vahiy indikten sonra, bu gibi yerlere Kur’an’ı öğrenmenin yanında hıfz etme talimi de eklenerek tedrisata devam edilmiştir.¹⁵ Zira Hz. Peygamber; bir muhacir ona geldiğinde, onu sahabeden birisine teslim ederek hafız yapmasını emretmekteydi.¹⁶ Dolayısıyla İslam dininin eğitim-öğretime ne kadar önem verdiği ve geçmişten kalıp insanların maslahatına uygun olan uygulamaları devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Bundan yola çıkarak İslam dininin birinci ve vazgeçilmez öneminin; eğitim-öğretim olduğu, hatta bütün faaliyetlerden önce olduğunu söylemek yerindedir. Bedir savaşında esir alınan Mekkelilerin okuma yazması olan belli bir sayıda Müslümanı öğretme şartıyla esaretten affedildikleri bilinmektedir.¹⁷

İlk talim ve terbiye, Kur’an-ı Kerim’de geçen ilk ve son peygamberlerin görevlerinin başlangıcında ortaya çıkan hadiselerle açıklamaya çalışacağız. Birinci olayda/örnekte insanlık tarihinde ilk eğitim ve öğretimin Hz. Âdem ile başladığı görülmektedir. Bu olayda: (.....على الملائكة) *Yüce Allah, Adem’e bütün isimleri öğretti daha sonra onları meleklerin bilgisine sunup cevaplandırmalarını istedi.*¹⁸ Öncelikle dikkat çeken kelimenin (عَلَّمَ) olduğunu söylemek yerindedir. Zira Yüce Allah, Adem için talim kelimesini kullanarak ona öğretilen bilginin (علم ilim) başkasına aktarılabilen bir bilgi olduğu mesajını vermektedir.¹⁹ Bu da ancak ilgili her şeyi öğretip delilleri ile ortaya koymakla mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda ona talimle tevdi edilen bilginin sağlam olup bu metotla öğretilmesine yol göstermektedir. Diğer taraftan meleklerin bu meyanda iddia ettikleri bilginin zanna dayalı bilgi türü olduğunu, müdellel bilgi karşısında zayıf kaldığı anlatılmaktadır. Bundan yola çıkarak bilgi türünün ana iki kısma ayrıldığı; bir kısmı müdellel olup her zaman her yerde geçerliiyken, diğer kısmı ise zanna dayalı bilgi olup onun araştırılıp ispata ihtiyacı olduğu işaret etmektedir. Nitekim bu meyanda Hz. Adem’e bazı isimleri öğretmiş, daha sonra meleklerle o isimlerin sorulmasını istemiştir. Meleklerin, “biz bilmiyoruz” cevabını verdikten sonra aynı isimleri Âdem’e sormuş, o, bu sorulara cevap verince, Yüce Allah onu iki farklı ödülle ödüllendirerek ilme ve terbiyeye verdiği önemi ortaya koymuştur. Söz konusu bu olayda; öğreten Yüce Allah, öğretilen Hz. Âdem, öğretilen madde ise isimlerdir. Ancak talim yerinin açık bir şekilde belirtilmediğini görmekteyiz. Diğer taraftan talim ile ortaya çıkan bilgiyle talim olmadan ortaya çıkan bilgi arasında büyük bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda insanlık tarihiyle ortaya çıkan

¹³Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslam* (Beirut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2008), 310-311.

¹⁴ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Hadâratî'l-İslamiyye* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1998), 435.

¹⁵ el-Meydânî, *el-Hadâratî'l-İslamiyye*, 435-437.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavutî (Beirut: Muessesu'r-Risâle, 2001), 37, 426.

¹⁷ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beirut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2008), 136-137.

¹⁸ el-Bakara, 2/35.

¹⁹ Muhammed b. Mükerrrem ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.) 9/371.

ilk olayın eğitim ve öğretim ile alakalı olduğu aşikârdır. Dolayısıyla insanlar için her şeyin talim ve terbiyeden geçtiğini söylemek yerinde olacaktır.

Kur'an'daki ikinci bir örnek ise Hz. Muhammed'e gelen vahiydir. Buna göre Peygamber için ilk medrese Gar-ı Hira olmalıdır. Zira ona bu mağarada ilk vahiy ile birlikte²⁰ اقرأ باسم ربك الذي خلق ilk ders de verilmiştir. Hz. Muhammed ilk talimi aldıktan sonra görevini yapmaya başlamıştır. Diğer bir tabirle Hz. Peygamber, soyut bilgileri aldıktan sonra Hz. Cibril'in onu 3 kere kucaklayıp sıkması ve eve dönüp derakap tebliğ ve talime başlaması, soyuttan pratiğe geçmek demektir. Bundan yola çıkarak soyutun öğrenmesinden sonra uygulamayı hemen yapmaya yönlendirilmiş ve gelen vahiy hem soyut hem de somut bir şekilde muhataplarına iletmiştir.

Yukarıda geçen bu ayetlerde ise (اقرأ) emir kalıbı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu kelimenin sözcük anlamı; oku, açıkla, ulaştır vs... olup bize göre ayette çok manidar bir anlama delalet etmektedir. Mamafih şöyle bir yorumun yapılması önem kazanmaktadır. Hz. Muhammed'in döneminde farklı bilgilerin insanlar arasında dolaştığını, bunlardan geçerli olanın (ربك) adıyla olan bilgi türü olduğuna işaret etmektedir. Bundan yola çıkarak Hz. Adem'e öğretilen bilgi, iddia ve zannın hakim olduğu bir ortamda öğretilirken, Hz. Muhammed'in ise farklı bilgilerin insanlar arasında var olup dolaştığını ve bunlardan makbule şayan olan sadece kendi Rabbi'nin izin verdiği ve O'nun adıyla okuyacağı bilgi türüdür. Ayrıca Hz. Muhammed dönemindeki muhataplara aktarılan bilginin açık ve net olup içtenlikle dinleyenlerin anlayabildiklerine işaret etmektedir.

Hz. Muhammed, ilk vahiy indiğinde nazari ve tatbiki bir şekilde talim ve terbiyeyi başlanmış ve vefatına dek hiç ara vermeden müminleri öğretip-eğitmiştir. O talim ve terbiyeyi Mekke'de Daru'l-Erkam b. Ebî Erkam'ın evinde bir müddet devam ettirmiştir. Medine'ye hicret ettikten sonra da Mescid-i Nebevî'nin arka tarafında (Suffe) denilen bölümünde tedris faaliyetlerini sürdürmüştür.

Hz. Muhammed, Mekke'de ilk vahiy sırasında öğrenci olup ona gelen vahiy öğretene ise Hz. Cibril'dir. Ancak vahiy aldıktan sonra, kendisi öğretici olmuştur. O, kendisine gönderilen vahiy aldıktan sonra şifahi bir tarzda sahabelere aktarmaktaydı. Ancak Medine'ye hicret ettikten sonra durum biraz daha farklı olmuştur. Çünkü ibadet, talim ve terbiye gibi hizmetlerin yapılması için Mescid-i Nebevî inşa edilmişti.

Medine'deki Müslüman toplum, yoğun bir şekilde öğrenme yollarını arıyor evlerde ve uygun bazı yerlerde talim ve terbiye faaliyetlerini yürütüyorlardı. Hz. Peygamber Mekke'deyken Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye gönderdiğinde Medine ehli farklı mekânlarda derslere devam ediyordu.²¹ Aynı şekilde Mekke döneminde yapılan hicretlerin asıl hedefi, vahiy Mekke dışına çıkartıp insanların İslamiyet'e davet etmesiydi. Habeşistan'a giden sahabeler böyle bir görev üstlendikleri, orada yaptıkları hizmetlerden anlaşılmaktadır. Hz. Cafer b. Ebi Talib'in Habeşistan'da yaklaşık 15 sene kalıp insanlara Kur'an'ı öğretip Müslüman olmaları için çaba harcamaktaydı.²² Dolayısıyla o dönemde talim ve terbiye için belli bir müessese ve mekan olmasa da o görevi nerede fırsat ele geçseydi orada yapmaktaydılar. Bundan yola çıkarak Mekke dönemin Hz. Peygamber ve Müslümanların iki ana hedefi vardı:

- 1- İnsanlara dini anlatıp Müslüman olmalarını sağlamak,
- 2- İnen vahiy zaman geçirmeksizin onlara aktarıp öğretmekti.

Böylelikle yukarıda geçen her iki hedefte gecikme ve taviz verilmeden öğrenme ve öğretmeye önem verilmekteydi.

Hz. Muhammed Medine'ye hicret ettikten sonra eğitim faaliyetleri çevre bölgelerde de sahabeleri görevlendirerek yürütmekteydi. Sahabe fedakârca insanların Müslüman oluşlarına ve öğrenmelerine yardımcı olmaya devam ediyorlardı. Hz. Peygamber döneminde Medine ve Müslüman olan çevre bölgelerde 25 cami inşa edilmiş ve rivayetlere göre Hz. Peygamber bunların tamamında ibadet etmiştir.

²⁰ el-Alak, 96/1.

²¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye li-İbni Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekâ vdğr. (Kahire: Dâru'l-Halebî, 1955), 1/434.

²² Muhammed Süleyman el-Mansûrfûri, *Rahmeten li'l-'Alemîn*, trc. Semir Abdulhamid (Riyad: Daru's-selâm, h. 1435), 328.

Hız. Peygamber'in vefatıyla vahiy dönemi bitti ve sahabelerin bir kısmı, farklı memleketlere dağılıp davet ve tedrisata devam ettiler. Böylelikle Hız. Peygamber'in vefatından sonra sahabe hiç durmadan tebliğ ve tedrisat konusunda fedakârlık yapacak bir şekilde farklı bölgelere dağılıp İslam öğretisini ulaştırmaya çalıştılar.

2.1.Hız. Peygamber'den Sonra Talim ve Terbiye

İslam dininin ve vahyin ilk etapta kelimeler, ayetler ve kısa süreler şeklinde Hız. Peygamber'e indiğini Kur'an tarihi bize açıkça anlatmaktadır. Bu da metodoloji açısından insanların eğitiminde büyük bir katkıya sahip olup tedrici faktörün eğitim ve öğretimdeki önemini ortaya koymaktadır. O dönemde Kur'an ve Hadis gibi kaynakların toplu halde olmadığı gibi, onların dışında zaten herhangi İslami bir kaynak bulunmamaktaydı. Ancak Hız. Peygamber'in vefatıyla sahabe dağıldı ihtiyaçlar farklılaştı ve fasiküller şeklinde de olsa tedvine başlanılıp ortaya çıkan eserlerle talim ve terbiye devam edildi.

Cami, İslam tarihinde Kur'an ve Kur'an dili, basit olsa da çocuklara eğitim görevini yerine getirmiştir. Diğer taraftan dikkat edildiğinde insanlar, camide tedrisat işlerini yaptığı gibi, sokak ve uygun olan boş alanlarda da tedrisat işini halka şeklinde yapmaya devam ediyordu. Camiler hicri üçüncü asra kadar tedrisatın bütün faaliyetlerini üstlenirken, kurum olarak bu dönemlerden sonra hızlı bir şekilde yayılmaya başlamışlardır. Medreseler; Şam, Kudüs, Halep, Musul ve Kahire gibi idareye yakınlıklarıyla bilinen yerlerde inşa edilip yoğun bir şekilde tedrisat faaliyetlerine devam edegelmiştir.

Hız. Peygamber döneminden itibaren talim ve terbiyeye ev sahipliği yapan camiler, hicri üçüncü asırdan sonra ibadete tahsis edilmek üzere yukarıda geçtiği gibi farklı merkezlerde medreseler yapıldı. Ancak camilerdeki eğitim ve öğretim hiçbir zaman tamamen kesilmedi. Eskiden olduğu gibi hala el-Azhar camiinde her gün farklı ilimlerde çokça halkalar oluşturulup talim yapılmaktadır. Suriye'de savaştan öncesine kadar Şam'ın camilerinde halkalar şeklinde ders verilmekteydi. Bundan yola çıkarak medrese adı altında günümüze kadar gelen süreç içerisinde camiler, medrese görevini yapmıştır. Bu bağlamda camiler, bazı bölgelerde talim ve terbiye mekânı olarak hiçbir zaman vasıflarını kaybetmemişlerdir. Dolayısıyla hicri ikinci asırdan sonra tedrici olarak bazı bölgelerde talim ve tedrisat için bazı mekânların inşa edilmesiyle söz konusu bölgelerde cami ile medrese arasında bir farklılık ortaya çıkmıştır. Bundan yola çıkarak camilerde Hız. Peygamber döneminde çok farklı görevler yapılmaktayken, devletlerin kurulmasıyla kurumlar inşa edilmiş ve camideki adaleti sağlama ve sosyal hayatla ilgili görevler gibi son bulmuş, ibadet ile tedrisat görevi devam ederek gelmiştir. Nitekim camilerin asıl görevi ibadet mekânı olarak görev yapmak olsa da bazı bölgelerde medrese şeklindeki görevini bugüne dek hiçbir zaman tamamen terk etmemiştir. Böylece camilerin Müslümanlar arasında asıl ve tali olmak üzere iki farklı görevleri vardır:

3.Camilerin Asli Görevi

Bilindiği üzere günümüzdeki camiler, İslam dini ile ortaya çıkmış olup asıl görevleri ise ibadetin topluca huzur içinde yapılmasıdır. Bu arada diğer semavi dinlerin ibadete has bazı mekânları bulunmaktadır. İslam dininin Yüce Allah ile irtibatlı olan tarafı inanç ve ibadettir. İnancın yerinin kalp olduğunu, ibadetin yerinin ise farklı şekil ve zamanlara bağlı olmakla birlikte cami olduğu anlaşılmaktadır. Ancak cami aygıtına dikkat edildiğinde inşa edildiği günden itibaren medrese görevini üstlendiğini, İslam dininin ibadetine ev sahipliği yaptığı gibi, inanç talimine de ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Mamafih camilerin asıl amacı, inancın gereği olan namaz ibadetinin huzurlu bir şekilde eda edilmesidir.

Camiler, inşa edildiği günden beri dini ilimlerin talim ve tedris yeri olması hasebiyle büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Hicri ikinci asırdan itibaren tedrici bir şekilde bazı talim yerleri (medreseler) inşa edilse de camilerde dini ilimlerin günümüze dek devam etmesindeki asıl öneminin bu ilimlerle ibadetin arasında manevi bir ilişkinin olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu bağlamda Hız. Peygamber döneminden günümüze dek hem namaz ibadetinin yapıldığı hem de ilimlerin okutulduğu yerlerin camiler olduğunu görmekteyiz.

3.1. İlk Asırda Camilerin Tali Görevi

Camilerin ikincil görevi, Hz. Peygamber döneminden başlayarak hicri ikinci asra kadar talim-terbiye, tebliğ, hüküm yapma, elçilerin karşılanması ve benzeri işleri kapsamaktaydı. Müslümanların bütün ilmi, siyasi, hüküm ve sosyal ilişkilerine ev sahipliğini yaparak onları manevi olarak da dine bağlı, güvenilir ve dinle dünyanın birbirlerine bağlantılı iki olgu olduğunu inandırmaktaydı. Bu görevlerin tamamı Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret edip vahyin ameli tarafını uygulamakla başlamıştır. İlk günlerde Müslümanların bütün işleri bu müessesede talim ve icra edilse de zamanla kurumlar ortaya çıkmış ve söz konusu görevler, ilgili kurumlara tevdi edilip düzen ve ahenk içerisinde devam etmiştir. Kurumların yokluğundan dolayı ilk etapta vahye bağlı ilimlerin dışında bazı ilimler, camilerde okutulsa da belli bir müddet sonra camiler, asıl görevlerine terk edilmiştir. Ancak Müslümanlar, camilerin sadece ibadete tahsis edilmesini tatbiki olarak terk edememişlerdir. Bu yapılanmanın nedenlerine bakıldığında Sufe'de yer alan fakir ve kimsesiz insanlar gibi, her gün yeni Müslümanların ortaya çıkışı, İslam âleminde insanların farklı bölgelerden İslam dinine akın etmesi ve onların öğrenme çabaları, camilere olan önemi daha da artırmıştır. Zira o asırda yeni gelen İslam dini, adeta insanları zorluk ve kötülüklerden kurtarıp selamete erdirdiğinden; bölgede inat sahibi olmayan insanlar, çoğu kez toplu halde Müslüman olmaya yönelip dini öğrenme aşkıyla İslam merkezlerine akın ediyorlardı. Dolayısıyla merkezlerde onları barındırabilen talim ve tebliğ yeri olarak sadece camiler bulunmaktaydı. Bundan dolayı camiler; onları barındırma, eğitme ve tebliğ etmede başrol oynamaktaydı. Böylelikle farklı kurumların inşa edilmesiyle peyderpey camiden çekilmeler oldu. Ancak bazı bölgelerde hasbi bir şekilde tedrisatı devam edilen dini ilimlerin, hala camilerde talim-terbiyesi devam ettiğini görmekteyiz. Hatta tarihte enlere sahip olan âlimlerimizin hemen hepsine yakın; mezhep imamları, onların öğrenci ve mezhep alimleri camilerde yetişmişlerdir. Ayrıca asrımızda camilerde yetişmiş olan ilim adamlarının çoğu, kendi alanlarında ileri düzeyde bir seviyeye sahip olup genel itibarla manevi tarafları da ön plana çıkmaktadır. Diğer bir tabirle öğrencilerin devamlı camii veya bitişğinde inşa edilen yapılarda kalmaları, hocalarını birebir görüp, dinleyip taklit etmelerini ve onlara uymalarını sağlamaktadır.

3.2. Medreselerin Camiden Ayrılışı

Bütün peygamberler aldıkları vahyi tebliğ ümmetine mümkün olan yollarla öğretmeye çalışmışlardır. Her dönemde talim ve tedrisat yerlerini kendi inanç ve din algılarına göre isimlendirmişlerdir. İslamiyet'te mescidin önemi, onun vahyin öğretme merkezi ve ibadetin mekânı olmasıdır. Yaklaşık iki asır yoğun bir şekilde mescitte yapılan vahyi tedrisat ve tatbikatı, tedrici bir şekilde bazı mekanlar dini ilimlerin tedrisatı için tayin edilip oralarda öğretme yapılmaya başlandı. Söz konusu mekanların adı medrese oldu. Ancak medreseler, ilk başta sadece bireysel bir şekilde Müslümanların arasında ortaya çıkmışlardır. Bazı alimler gördükleri lüzum üzerine kendi imkanlarıyla kendilerine has bazı yapıları tedrisat için hazırlayıp talim ve terbiyeyi orada yapmaya başlayarak medrese müessesine ilk adımı gayri resmi atmışlardır. Daha sonra bazı valiler tarafından bu işe itina gösterildi. Fatımiler Şiiliği yaymak için el-Ezheri, Selçuklular ise Sünniliğin savunulması için Nizamiye medresesini kurarak yoğun bir şekilde ilmi yaymaya başladılar.

İslam tarihinde ilk olarak ortaya çıkan medrese hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Konuyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır:

- 1- İlk medrese Me'mun'un hicri ikinci asırda Horasan'da vali olarak görev yaptığında tedrisat için tayin ettiği yerlerle başlamaktadır.
- 2- İlk medresenin Buhara'da hicri üçüncü asırda İsmail b. Ahmed tarafından inşa edilmiştir.
- 3- İlk medrese Nisabur'da hicri üçüncü asrın başlarında üç ayrı medrese şeklinde yapılmıştır.
- 4- İlk medrese hicri dördüncü asırda Bağdat'ta yapılmıştır.
- 5- İlk medrese Selçuklu veziri Nizamu'l-Mülk tarafından hicri beşinci asırda inşa edilmiştir.

Yukarıda geçen ihtilafları sıraladıktan sonra İslam tarihçileri arasında tercih edilen görüş, hicri üçüncü asırda Nisabur'da inşa edilen üç adet medreselerdir. Ancak bize göre resmi statüye sahip

medreseler bazı bölgelerde çocuklara yönelik Kuttab adı altında inşa edilmişlerdir.²³ Zaten genelde tedrisat için hazırlanan ilk mekânların acem veya acemlere yakın olan bölgelerde ortaya çıkmıştır. İlk Müslümanlar yakın bölgelerde ikamet eden ve talim-terbiyeyle meşgul olan gayri Müslim komşularından etkilenip medrese konusunda onları taklit etmişlerdir. Zira insanoğlu yanlış görmediği bir durumu karşılığınca onu yeni saymaktadır. Bilindiği üzere şairin söylediği gibi:

لِكُلِّ جَدِيدٍ لَذَّةٌ غَيْرَ أَنِّي * وَجَدْتُ جَدِيدَ الْمَوْتِ غَيْرَ لَذِيذٍ

“Her yeni şeyin lezzeti vardır. Fakat ölümün yenisinde bir lezzet görmedim”²⁴ Dolayısıyla daha fazla cazip olduğu için onlara da medreseler yeni cazip gelmiş ve inşa edilmeleri için adım atmışlardır.

4. Medrese ve Akademiden Mezun Olanlar

Bu çalıştayda asıl konumuz, Doğu ve Güneydoğu medreselerini akademiyle karşılaştırmaktır. Hz. Peygamber döneminde eğitim-öğretim ev ve camilerde başlamış, daha sonra eğitim-öğretim görevini medreseler üstlenmiş olsalar da genel olarak dikkat edildiğinde medrese denilen mekânın bazıları cami olduğunu görmekteyiz. Bendeniz Arapça eğitimimi ev, cami ve bazen de ahırda medrese adı altında sürdürerek okudum. Başladığım ilk medrese Bingöl-Solhan ilçesi Hazarşah köyü olurken, son medrese ise Bingöl-Kiğı ilçesi Hasbağlar köyü camiydi. Genel olarak tedrisatın bütün faaliyetleri olduğu gibi, iase-ibate hizmetimizi de camide karşılamaktaydık. Bu eğitim tarzı günümüze kadar Doğu ve Güneydoğuda medreselerinde ya aynı metotla veya buna yakın bir şekilde devam ederek gelmektedir.

İslami ilimler ve ilgili dil bilgileri, hicri ikinci asırdan sonra tedrici olarak gelişme evreleri geçirerek değişik çeşitlere sahip olup hicri dördüncü yüzyıla dek yaklaşık 12 ilim şeklinde tekamüle ermiştir. Bu ilimler, belli bir menhece sahip olmuş ve hicri 6. Yüzyıla kadar genel olarak Müslümanların arasında kabul görerek devam etmiştir. Bu dönemden itibaren devletlerin politikasında değişiklikler olduğu için eğitim-öğretimde bölgelere göre değişik bazı menheceler uygulanmıştır. Ancak Kürt bölgesinde hala aynı metodoloji devam etmektedir. Tabii ki, her yöntemin olumlu ve olumsuz tarafı olduğu gibi bu yöntemin de hem avantajı ve hem de dezavantajı vardır.

Genel itibarıyla İslam dünyasında bulunan dini ilimlerle ilgili eski musannef kitapların çoğu, mescit ve medrese arasında yetişen alimlere ait olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Akademinin büyük çapta devlet politikası şeklindeki metodunun başlangıcı olarak Nizamiye medreseleri hikâye edilmektedir. Ancak Nizamiyeden önce bazı bölgelerde medreselerin bulunması ve resmi statüde görev yapmaları kaçınılmazdır. el-Ezher, Fatımiler (359-362 /970-973) tarafında cami olarak yapılsa da onların ana gayeleri Şia mezhebini yaymak ve Sünni aleme karşı mücadele gayesini gütmektir. Buna göre ilk etapta mescit olarak inşa edilse de ancak hem mescit ve hem medrese görevini üstlendiği için onu resmi medrese şeklinde görmek de yerindedir.

Medrese ve akademide yetişen alimler arasında bazı farklılıkların görülmesi kaçınılmazdır. Söz konusu farklılıkları şöyle sıralamak mümkündür:

1- Genel olarak medresede yetişen alimler, eskiden beri devam edegelen 12 ilim ve ilgili ilimlerde uzman olacak şekilde öğrenmeye çalışırken, akademisyenler ise genel olarak 12 ilim sayısına dikkat etmeksizin kadim bazı ilimlerle birlikte bazı müspet ilimleri öğrenip bunlardan bir ilim ve yakın olan bilimlerde uzman olmaya çalışmaktadırlar.

2- Medrese ehli genelde öğrenme döneminde akademiye ihtiyaç duymamaktayken, akademi öğrencilerinin daha iyi ve farklı yetişebilmesi için İslam âleminin farklı ülkelerinde halka derslerine veya ek derslere ihtiyaç duymaktadırlar.

3- Medreselerin devlet katında herhangi bir statüye sahip olmamasından, her zaman statüsü olan görevlere hacet hissederek hem bilgisini ve hem de konumunu düşürecek duruma sokmaktadır.

4- Genelde bu iki kurumun görev konumuna dikkat edildiğinde medrese ehlinin, dünyaya çok ta hitap etmeyecek imam-hatiplik, Kur'an kursu hocalığı ve müezzinlik gibi, bugün ki, sosyal yapıda katma

²³ Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslam*, 310-311.

²⁴ Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî, *Emsâlu'l-'Arab*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1981), 141.

değeri fazla olmayan görevleri devletin şart koştuğu akademinin diplomaları elde ettikten sonra resmi görev alabilmektedirler. Diğer taraftan ilahiyat ve dengi fakültelerden mezun olanların söz konusu görevlerin yanı sıra, katma değeri fazla olan bazı görevleri de hak etmektedirler.

5- Genelde maddi açıdan fakülte mezunlarının yaptıkları görevlere göre maddi durumları, medreseden mezun olanların durumundan daha iyi görünmektedir.

6- Genel olarak medresede çok ileri düzeyde yetişen çoğu âlimler, toplumda daha fazla itibar ve saygıya sahiptirler. Tabii ki, biz bütün bunları “genel” kelimesiyle aktarmaya çalıştık; ancak her iki tarafta da istisnai durumlar söz konusu olabilir.

7- Genel olarak akademiye bağlı olan bilginlerin, metodoloji ve yöntem bilgileri daha iyidir. Şayet kendi uzmanlıklarına göre bir bilgiyi aktarmak isterlerse daha iyi anlatabilmektedirler. Dolayısıyla akademisyenlikte devam eden her araştırmacının tasnif ettiği eseri bulunmaktadır. Ancak medrese ehlinde tasniften daha ziyade talebe yetiştirmeye önem vermişlerdir.

8- Akademiye okuyan her insan, okuduğu kurumdan diploma alabilmektedir. Ancak medresede okuyanın resmi herhangi bir belgesi bulunmamaktadır. Devlette herhangi bir geçerliliği olmayan bazıların sadece “İcazetname”leri bulunabilmektedir.

9- Medresede okuyanların çoğu halkla daha fazla bütünleştiği görülmektedir. Akademide yetişenler ise toplum içerisinde kültür ve davranış açısından farklı yaşadıkları için sıkıntı çekmektedirler. Ancak bölgelere göre bu durum değişebilmektedir.

10- Yukarıda geçen iki tarafın arasında çok bariz bir çekişme olmasa da zaman zaman bazı sessiz sıkıntılar yaşanabilmektedir.

Her iki tarafın da haklarına saygı göstererek bunları dile getirmeye çalıştık.

5. Eğitim ve Öğretim Metotları

Eğitim dünyasında farklı talim ve terbiye metotları uygulanmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

- 1- Bütün menheclerde ilk etapta öğrenci heceleme, okuma ve yazmayı öğrenmesi,
- 2- Medreselerde; mütalaa, ders-ezber-müzakereye önem vermeleri,
- 3- Okullarda; ders-alıştırma ve uygulama önem vermeleri,
- 4- Batı medreselerinde sadece ders-metin ezberine önem vermeleri,
- 5- Ders-ilkeler edinme-araştırmaya önem vermeleri,
- 6- Medresede okuyanlarına yukarıda geçen durumlarla birlikte okuma ve okutmaya vermeleri,
- 7- Dinleme- okuma- uygulama yöntemine önem vermeleri,
- 8- Entegre (gelişkin) metodolojisine önem vermeleri,
- 9- Alet ve İslami ilimlerin okunmasından sonra uygulamaya önem vermeleri,
- 10-İlk etapta öğrenci heceleme, okuma ve yazmayı öğren öğrenimine önem verilmeli.
- 11-Kolaydan zora doğru kompozisyon öğretilmesine önem verilmelidir.

Bu konuda çokça uygulamaların yer aldığı farklı metotlar yaşanmış veya yaşanmaktadır. Bütün bu metotlar dini ilimlerin gelişmesinde katkı yaptığı kesin bilgilere dayanmaktadır. Ancak bunları tecrübe şeklinde devam ederek geldikleri; faydaları ve verimleri farklı zaman, mekana ve bölgelere göre değerlendirildiği bilinmektedir. Söz konusu yöntemlerin başlıklarını yukarıda anlattıktan sonra aşağıda bunları şu şekilde açıklanabilir:

a- Medreselerde eskiden beri uygulanan yöntem; mütalaa-ders-ezber-müzakere ile devam eden ve on iki ilmi öğrenme metodolojisidir. Bu yönetime dikkat edildiğinde medresede yetişen öğrencilerin sıra ilimlerinde ileri bir düzeyde olup dinledikleri, ezberledikleri ve müzakere ettikleri metinleri çok güzel bir şekilde muhataplarına iletebilmektedirler. Aynı zamanda iki yöntemi uygulayan öğrenciler daha erken ve iyi bir şekilde tekamüle ermektedirler.

b- Okullarda (modern) okuma metodu daha çok yüzeysel ders ve alıştırma dayanmaktadır. Ancak konuları öğrencilere güzel bir şekilde anlatıp, anlaştırıp çokça alıştırma önem verilerek öğrencileri

bu şekilde öğretmeye çalışılmaktadır. Söz konusu yöntemle yetişen öğrencilerin yorum kabiliyeti daha fazla gelişerek anladıklarını iyi bir şekilde ifade edebilmektedirler.

c- Batı medreselerinden kastımız İstanbul ve oraya bağlı olan medreselerde biraz daha farklı tedrisat devam etmektedir. Örneğin; 12 ilim denilen sıra kitapların çoğunun metinlerini ezberleyerek kısa bir zaman zarfı içerisinde ilimlerini tamamlamaktadırlar. Ancak son zamanlarda doğu medreselerinin menhecinden etkilenecek onların birçoğunda da doğu medreselerine yakın bir menhec uygulaması devam etmektedir.

d- Dünyanın bazı yörelerinde özellikle modern eğitim-öğretimde konuları öğrendikten sonra öğrenciyi araştırmaya mecbur kılıp daha kapsamlı bir şekilde yetişmesi için çaba harcanmaktadır. Bu metotla yetişen öğrenci, öz güveni daha fazla olup kısa sürede ele aldığı konuyu neticelendirebilir.

e- Doğu medreselerinde uygulanan; okuma-okutma yönteminin komplikasyon şeklinde ilerlemektedir. Zira öğrenci ikinci-üçüncü okuma senelerinden sonra dikkatli, zeki ve okuduğunu anlayan birisi olarak kendisine yeni başlayan öğrenci teslim edilerek ders vermesi istenilir. Bu tarzda yetişen öğrencinde öz güveninin yanında pedagojik algısı da ilerlemektedir.

f- Dinleme-okuma-uygulama yöntemi; Avrupa ve onların eğitim siyasetini kabul eden toplumlarda daha fazla görülmektedir. Bu yöntemle özellikle dil eğitiminde uygulandığını görmekteyiz. Yüzeysel olarak başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

g- Entegre, gelişkin veya tekâmül yönteminin çok önemli bir menhec olduğunu söylenmektedir. Çünkü bu yöntemle başta bazı temel bilgileri aldıktan sonra metin üzerinde söz konusu bilgileri sürekli bir şekilde farklı metinler üzerinde uygulayarak manayı algılama ve kelimelerin; sarf, nahiv, sözlük vs. ilimleri uygulamak kısa bir müddet içinde algılaması ve söz konusu ilimlerde ilerleyebilir.

h- İlk etapta öğrenci heceleme, okuma ve yazmayı öğrenirdi. Ayrıca öğrendiklerinin üzerine uygulama yapabilmesi için tedrici olarak önce bir cüz Kur'an'ı ezberler, onu yazmak suretiyle öğrendiklerini uyguladıktan sonra ikinci bir cüzü ezberlerdi. Bu şekilde Kur'an'ın tamamını bitirirdi. Öğrenci bu dönemi iki veya üç sene içinde tamamlayabiliyordu. Bu merhale bittiğinde kişi okuma-yazmayı öğrenmiş ve Kur'an'ı da ezberlemiş oluyordu.²⁵

i- Hocanın gözetiminde kompozisyon, kolaydan zora doğru öğretilirken, diğer taraftan fasih Arapçayı konuşuyor ve anlıyor olma-sına dikkat edilirdi. Özellikle Kur'an'dan okuduğu veya dinlediği ayetleri anlamasına bakılırdı. Aynı zamanda öğrenci, ezberleyip anlamını öğrendiği Kur'an'ı hayatında uygulamaya çalışırdı. Genelde öğrenci ikinci merhaleyi on iki yaşlarında bitirmiş olurdu.²⁶

j- Üçüncü devre, alet ve İslami ilimlerin okunmasıyla başlar ve fen ilimleriyle bitirilirdi. Bu dönem lise ve yüksek okul seviyesinde olmasına rağmen, diploma verilmez ve devlette herhangi bir vazifeye sahip olunmazdı. Her şey onun kişisel çabasına bağlıydı²⁷

Yukarıda geçen maddelerin birbirinden tamamen ayrı olduğunu iddia etmek yerinde değildir. Söz konusu yöntemlerin arasında ilişkileri, orantılı olarak fark edilebilir. Dolayısıyla bir öğrenci bunların bazılarını bir araya getirerek faydalanabilir. Diğer taraftan söz konusu metotlar kişilere göre değişiklik ortaya koyabilir. Bazı öğrencilerin yapısı, bazı metotlara daha uygun olup faydalı olabilmektedir.

Benim bunlardan tercihim; her ilimden kısa bir metnin ezber-araştırma-entegre(tekâmül) metoduyla bir arada uygulanmasıdır. Bunun hem medrese ve hem de okullarda faydalı olacağını düşünmekteyim. Ancak bütün bunların hocalar tarafından yapılması gereken eğitimsel faaliyettir. Aynı zamanda bunların uygulanması için bir de uygun öğrenci olması gerekir.

6. Önerilen Eğitim Menheçleri

İnsanların dünyada yaşam ahlakı ve siyaseti iki ana olguyla temayüz etmektedir. Tabii ki, Müslümanlar için her şeyden önce kişinin dini inancı ve yaşamıdır. Özellikle dini okuyan öğrencilerde

²⁵ Tâhâ Abdulâzîz el-Hatîb, *el-Azhar ve Devruhu fi'n-neşri's-sekâfe*, (Kahire: Dâru'l-İttihâdi't-Te'avunî, 2010), 151.

²⁶ el-Hatîb, *el-Azhar*, 151.

²⁷ el-Hatîb, *el-Azhar*, 151.

inanç ve dini yaşam büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim aşağıda gelen bütün şartların yanında dini inanç ve yaşamının hayatında yer alması onun ilim öğrenme motivasyonunu ortaya koymaktadır. İnsanların biyolojik esasları diğer canlılardan farklı bir şekilde kendini gösterse de bütün canlıların aynı organlara sahip olduğu herkes tarafından bilinmektedir. İnsanın söz konusu özellikleri, ortaya çıkıp temayüz ettikçe onun farkındalığı da ortaya çıkar. Bu bağlamda Kur'an ve Hz. Peygamberin yaşamından elde edilebilen bazı eğitim-öğretim ilkelerini ortaya koymak daha esaslı olur. Kur'an'da geçen meleklerle Adem'in kıssası göz önünde bulundurulduğunda eğitim-öğretim ile ilgili şu ilkeler ortaya çıkmaktadır.

- 1- Başkasına aktarma zamanı gelmeden önce öğrenmek,
- 2- Öğrenilen bilginin başkalarıyla yarışabilecek durumda olması,
- 3- Bilginin anlatılması gerekli ihtiyaçlara cevap verebilecek olmalı,
- 4- Öğretilen bilginin, herkese açık olup hakkında herhangi şüphe olmamalı,
- 5- Toplumda ortak yönü olması ve faydalı olması,
- 6- Öğrenen kişi başarılı olduğunda toplumda itibar ve saygıya layık görülmesi,
- 7- Sorumlular tarafından başarılı öğrenciye ödül verilmeli,
- 8- Öğrenciyi saygı ve ödülle motive ettikten sonra, doğru yolda kalmasına dikkat edilmeli,
- 9- Şayet öğrencide sözlü veya yaşamında değişiklik olduysa büyükleri tarafından hemen müdahale edilmeli,
- 10- Talim ve terbiye için fırsat her şeyden önemli, mekân varlığı önemli bir olgu olduğu gibi, ancak onun beklenilmemesi gerekir.
- 11- Öğretici ve öğrenci arasında yakın bir ilişki olmalıdır. Aynı zamanda öğrenci ilim elde etme yolunda hocasını dinlemelidir.
- 12- Hem hoca ve hem de öğrencinde fedakârlık olmalıdır. Aksi takdirde bütün çabalar boşa çıkacaktır.
- 13- Yukarıda geçen şartların yanında öğrencinin dini birlik bir yapıya sahip olup din ve dünyasını ona göre yürütmelidir.

7. Medrese ve Akademinin Karşılaştırılması

Medrese ve akademi iki farklı kurum oldukları için kulvarlarının da farklı olduklarını söylemek yerindedir. Akademinin devlet tarafından belirlenen yasa ve kanunları vardır. Bunlar, yerine getirildiğinde devlet akademide yetişen öğrencilere belirlenen statü çerçevesinde görev vermektedir. Akademi, ilk okuldan başlayarak profesörlüğe kadar akademisyenleri nasıl ve hangi tür görevlerin beklediği, açık bir şekilde ortaya konulmuş ve ona göre hazırlanmıştır. Söz konusu bu iki kurum, şartları ve konumları farklı olan bir yarışta gösterilmek istenmektedir. Akademi yarışa uygun hale getirilmiş bir alanda yarışa başlarken, medrese ehli ise yarışa uygun düzenlenmeyen normal coğrafi yapısına müdahale edilmeyen bir alanda yarış şartlarına uygun olmayan yarışmaya başlamaktadır. Şartları farklı ve coğrafi yapısı farklı bu iki alanda medrese ve akademi karşılaştırmak objektiflikten daha fazla sübjektif bir hal almaktadır. Dolayısıyla bu iki kurumun öncelikle eşit şartlara sahip olduktan sonra kıyaslanması olabilmektedir.

Medresedeki yapıya dikkat edildiğinde temelli hasbîlik üzerine kurulmuş, devletin nezdinde hiçbir statüsü olmayan insanların sadakasıyla ayakta durabilen bir halk kurumu olarak böyle bir yarışa tabi tutulması gayri ahlakidir. Genel olarak Doğu Anadolu ve Güney Doğu bölgelerinde eskiden beri medresenin varlığı devam edip toplumun hayır ve sadakalarıyla ayakta durmaktadır. Medrese ehli, talim ve terbiyeye başladıkları günden beri, zor şartlar altında öğrenim ve öğretim hayatlarını sürdürmektedirler. Aslında bu kesim, yaşadığı şartların baskısı altında yaptıkları fedakârca tahsil ve elde ettikleri ilim, 12 iki ilmin menhecine göre maksadına ermiş bir yapıya uygun olmaktadır. Bölgede atasözü

şeklinde “ seka gueré hekka”²⁸ kullanılmakta olup her şeyi gözler önüne sermektedir. Zira bir önceki nesil, tahsilini camii, ev ve ahırlarda sürdürerek okumuşlardır. Bendeniz bunu; bazen camii ve ev arasında, bazen camii ve bitişiğinde bina edilen bir oda ve bazen de camii ve ahır arasında geçirdiğimi itiraf edebilirim.

Aslında burada iki kurumun varlığına göre iki ayrı kulvarın belirlenmesi ve çizime dökülmesi çok açık bir şekilde ortaya konulacaktır. Bu şekilde bir çizimin daha inandırıcı olup gerçekleri ortaya koymaktadır. Ancak böyle bir imkânın bizim nezdimizde mümkün olmadığını söyleye bilirim. Diğer taraftan akademide yetişen çoğu bilim adamı medreseden haberdar olup onların hakkını hakkaniyet çerçevesinde kabul etmektedirler. İki kesimin birleşecek ve ihtilaf edecek konuları vardır. Bize göre asgari olarak metodoloji şartlarında bir araya gelmeleri ve birbirlerine yardımcı olmaları ülke ve ümmet adına büyük bir katkı ortaya konulacaktır.

Sonuç

Medreselerin fonksiyonu, İslamiyet’in ilk yılları ve daha sonra gelen hilafet dönemlerinde olduğu gibi yeniden varlıklarına kavuşturulmalıdır. Bu durum ne kadar gecikirse Müslümanların sağlıklı din anlayışı da o kadar gecikecektir. Ayrıca medrese eğitimini akademik eğitim ile mezc edilerek daha kaliteli bir metodolojiyi elde etmek mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla şimdiden alınacak önlemlerin gelecek nesillere sağlıklı bir din inancı ve yaşam tarzını öğretebilmektedir. Alınacak önlemleri aşağıda şu şekilde sıralayabiliriz.

- 1- Medreselere resmi bir statü verilerek bazı ıslahların yapılması gerekliliği,
- 2- Medreselerin bazı menheçlerini değiştirerek talim ve tedrisatlarına devam etmeleri,
- 3- Devlet medreselerin iase ve ibatesinde yapılan masraflarında yardım etmeli,
- 4- Devlet medrese eğitim-öğretimi için asra uygun olan yapıları sağlamalı,
- 5- Medresede okuyan öğrencilerin önlerini görebilmeleri için okumalarını bitirip icazetname aldıktan sonra nasıl bir görev yapacaklarını bilmelidirler,
- 6- Medrese talebelerinin hak ettikleri icazetnameyi, alimler ve devletin bir kurumu ittifak içinde olup zamanı belirlenip birleşerek verilmeli,
- 7- Akademi ve medrese bazı konularda birliktelik sağlamalı,
- 8- Bu iki kurumun yakınlaşmaları için medreseye bazı yeni ilimleri ekleyerek, akademiye 12 ilmin disiplini sağlanmalı,
- 9- Akademinin sahip olduğu metodolojide medrese ehline aktarmalarında yardımcı olmaları,
- 10- Akademi, genel itibarla sahip oldukları haklarında noksanlık bulunmadığı için sadece onlarla iş birliği yapıp iki tarafın da birbirlerinden faydalanmaları gerekmektedir.

Kaynakça | References

Kur’an-ı Kerim.

Aktaş, Ahmet “Şark Medreselerindeki İşlev Kaybının Nedenleri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020).

Baran, Mehmet Taha, “Din Eğitiminde Şark Medreselerinin Dünü Bugünü ve Yarını”, *Cami Merkezli Hayat: YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul: Yunus Emre Camii Külliyesi Eğitim ve Kültür Derneği, 2013) 262.

Bozkurt, Nahide, “Memun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004).

ed-Dabbî, Mufaddal b. Muhammed, *Emsâlu'l-'Arab*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1981), 141.

Emin, Ahmed *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2008).

²⁸ Bir kesici aleti keskinleştiririnin karşılığı verilen para kadardır. Doğu bölgesinde kullanılan bu deyim, derin anlamlı olup bir nevi toplumun kültürünü yansıtmaktadır. Anlatmak istediği manaya gelince; yapılan her şeyin bir karşılığı vardır. Kimse yapmadığı bir eylemin karşılığını beklemesin şeklinde bir anlamı ortaya koymaktadır.

- Emin, Ahmed *Duhâ'l-İslam* (Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2008).
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. Ezher *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avud (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabi, 2001).
- Geçer, Hüsni, Kişisel Görüşme, 16-08- 2021.
- Habenneke, Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *el-Hadârati'l-İslamiyye* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1998).
- b. Hanbel, Ahmed. *Musned İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavutî (Beyrut: Muessesu'r-Risâle, 2001).
- el-Hatîb, Tâhâ Abdulazîz, *el-Azhar ve Devruhu fi'n-neşri's-sekâfe*, (Kahire: Dâru'l-İttihâdi't-Te'avunî.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik *es-Sîretu'n-Nebeviyye li-İbni Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekâ vdğr. (Kahire: Dâru'l-Halebî, 1955).
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.) 9/371.
- el-Mahbube, Abdulhadî Muhammed Rıdâ, *Nizâmu'l-Mulk* (Kahire: ed-Daru'l-Mısrıyetu'l-Lıbnâniyye, 1999).
- el-Mansûrfûri, Muhammed Süleyman, *Rahmeten li'l-'Alemîn*, trc. Semir Abdulhamid (Riyad: Daru's-selâm, h. 1435), 328.
- es-Sûyânî, Muhammed, *es-Sahîh min Ahadîsi's-Sîreti'n-Nebeviyye* (Riyad: Medâru'l-Vatan, 2011).
- es-Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed el-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed (Kahire: Dâru Hecr, h. 1413).